

Tècnica i societat a l'Astúries medieval: els molins hidràulics

per Santiago Aguadé Nieto

Introducció

Amb aquest article pretenem analitzar el paper de la tècnica en general (i concretament el del molí hidràulic) durant les transformacions que es van produir entre els segles IX i XIV en un determinat àmbit regional, el d'Astúries.

Però abans d'introduir-nos en l'anàlisi hem de partir d'algunes observacions que hem fet sobre les funcions de la tècnica respecte al creixement econòmic i al procés que es va donar a l'occident d'Europa durant els segles centrals de l'edat mitjana.

Pierre Vilar ha remarcat la importància que té el progrés tècnic en el conjunt de les transformacions econòmiques, i ha afirmat que «només un d'entre tots els factors del creixement manté una pugna victoriosa amb la llei dels rendiments decreixents, amb l'existència de "sostres" (o límits) biològics i amb les contradiccions destructores: el progrés tècnic, l'expressió de la conquesta de la naturalesa per l'home i a la vegada expressat per la productivitat del treball».¹

Però mentre que aquest autor i Charles Parain neguen la independència del progrés tècnic dins el procés històric i conclouen que «el seu desenvolupament està condicionat per l'estructura social del grup i per la conjuntura de la història»,² Henri Polge ha dit que «l'estudi del molí no és només interessant per si mateix: la seva evolució tècnica va estretament relacionada amb l'evolució del medi social i el ritme de la vida econòmica».³

Finalment, podem citar Wilhem Abel perquè ha deduït que els progressos que es van donar durant l'edat mitjana en el terreny de la producció estan relacionats amb un aprofitament millor de l'aigua, no només però també com a font d'energia.⁴

Darrerament jo mateix he estudiat algunes manifestacions concretes d'a-

1. Pierre VILAR, *Crecimiento y desarrollo. Economía e historia. Reflexiones sobre el caso español* (Barcelona 1964¹), p. 14.

2. *Ibid.*, i Charles PARAIN, *Rapports de production et développement des forces productives: l'exemple du moulin à eau*. Citen D. FURIA i P. Ch. SERRE, *Techniques et sociétés. Liaisons et évolutions* (París 1970), p. 143.

3. Citen D. FURIA i P. Ch. SERRE, *op. cit.*, p. 83.

4. Wilhelm ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* (Hamburg i Berlín 1966²), p. 33.

quest procés de perfeccionament de l'ús de l'aigua en l'àmbit astur-lleonès a partir del segle IX, i en relació amb l'organització social de l'espai.⁵

Però aquí es tracta d'estudiar l'aplicació d'aquesta aigua com a força motriu del molí hidràulic en un marc més reduït, la regió asturiana, fent d'aquesta manera una mena de «tall» en la complexitat de la seva realitat històrica per poder arribar fins a les estructures bàsiques, analitzar-ne algunes i observar les transformacions que experimenten al llarg d'aquest període.

La informació de què disposem podríem dir que es caracteritza per la seva penúria, constatació que hem de tenir en compte. Qualsevol persona que pogués comparar aquesta informació de què disposem amb la documentació lleonesa o castellana de la vella o de la nova Castella veuria de seguida aquesta manca informativa, que no només és quantitativa, sinó també (i potser sobretot) qualitativa,

Dels 427 anys que hi ha des del 891 fins al 1318 només he aconseguit fins avui 48 documents, i no tots perfectes, perquè almenys mitja dotzena d'aquests són falsos o interpolats, o sigui, gairebé el mateix nombre de documents que vaig poder reunir quan estudiava el paper del molí hidràulic en una ciutat castellana concreta, Conca, i la seva rodalia al llarg dels 123 anys que van des del 1177 al 1300,⁶ i això sense tenir en compte el fur d'aquesta ciutat.

Adeline Rucquoi ha aconseguit, per exemple, 130 transaccions relatives a molins d'una àrea més propera a Astúries, també molt restringida, la zona de confluència del Duero i del seu afluent principal, el Pisuerga.⁷

A més, la majoria d'aquests 48 documents no contenen, pel que fa al molí hidràulic, sinó simples mencions de la seva existència a llocs no sempre prou determinats, i només trobem algun topònim o hidrònim significatiu de tant en tant, de manera que fins a l'any 1225 no disposem de cap al·lusió a la construcció de molins, i el 1311 trobem el primer contracte de construcció.

Molt poques vegades podem arreplegar algun detall complementari a través d'aquests documents.

Així doncs, disposem de ben poca cosa per estudiar aspectes tan fonamentals com el procés de construcció i els problemes i les concommitàncies tècniques que va plantejar a Astúries, les inversions econòmiques que va comportar i els grups socials que els van dur a terme, així com els esforços que es van haver de fer, les dificultats que es van haver de vèncer i les formes d'explotació d'aquests ginys.

Amb això volem dir que també ens manca la cronologia de l'origen del molí hidràulic, perquè la menció concreta de les dates generalment només la trobem en documents que no estan relacionats amb la construcció, les dades dels quals només constitueixen termes *ante quem*, amb les limitacions que

5. Santiago AGUADÉ NIETO, *Formas de organización del espacio agrario en el ámbito asturleonés durante la Edad Media*, XIV Semana Internacional de Estudios Medievales (Barcelona, 25 a 28 de junio de 1986) (en premsa).

6. Santiago AGUADÉ NIETO, *Molino hidráulico y sociedad en Cuenca durante la Edad Media (1177-1300)*, «Anuario de Estudios Medievales», 12 (1982), p. 243.

7. Adeline RUCQUOI, *Molinos et aceñas au coeur de la Castille septentrionale (XIe-XVe siècles)*, «Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nice», 46 (1983), p. 107.

aquest fet comporta a l'hora de tenir en compte les nostres possibilitats de raonament i de deducció.

Aquesta penúria d'informació només la podem palliar relativament a partir de mitjan segle XIII i durant els primers decennis del XIV.

Aquestes circumstàncies m'han portat a tractar d'aprofitar altres fonts d'informació, com la toponímia (les possibilitats de la qual respecte a l'estudi del molí hidràulic ja va remarcar Marc Bloch l'any 1935),⁸ o el recurs de recórrer sistemàticament a la plasmació cartogràfica de la informació elemental, que permet obtenir imatges que, comparades, ens donen una informació molt més interessant que la dels documents.

La situació anterior a la difusió del molí hidràulic: els molins manuals

Els procediments més primitius per moldre el gra des de la prehistòria consistien en l'ús del morter i del molí manual de tipus barquiforme.⁹ Més endavant apareix la mola giratòria moguda a mà o mitjançant tracció animal, segurament inventada a la conca del Mediterrani i potser concretament a Itàlia (segons opinió de Marc Bloch) dos o tres segles abans de la nostra era.¹⁰

A les comunitats asturianes podem constatar l'existència de piles o morters de fins múltiples per fer farina picant gra o fruits diversos com aglans. (Es-trabó diu que amb el pa de gla s'alimentava la gent natural de la terra durant tres quartes parts de l'any.)¹¹

En aquestes comunitats també podem trobar moles dorments de molins plans més antics que els rotatius manuals.¹²

Pel que fa a la difusió d'aquests últims (dels quals podem trobar restes als castros de la regió),¹³ tradicionalment la considerem resultat de la romanització.¹⁴

No obstant això, José Luis Maya i Miguel Ángel De Blas van fer un treball sobre aquest procés en què, en relació amb la mola giratòria trobada al *castro* de La Picon (Ricabo, Quirós), afirmen que «respon a un model introduït a Astúries possiblement a partir de la segona meitat del segle IV a.C., però en ús durant tota la romanització»¹⁵ i, en general, que «la introducció del molí giratori (a Astúries) no respon a la penetració romana [...], sinó a una tradició indígena adoptada anteriorment», fet que no vol dir que no s'hagués emprat

8. Marc BLOCH, *Avvento e conquiste del mulino ad acqua*, dins *Lavoro e tecnica nel Medioevo* (Bari 1973), ps. 75-76, nota 6.

9. *Ibid.*, p. 73.

10. *Ibid.*

11. J. M. GÓMEZ TABANERA, *Prehistoria de Asturias. De la edad de piedra a la romanización* (Universidad de Oviedo 1974), ps. 371 i 408-409.

12. José Manuel GONZÁLEZ Y FERNÁNDEZ VALLES, *Catalogación de los castros asturianos*, «Miscelánea Histórica Asturiana» (Oviedo 1976), p. 124.

13. *Ibid.*, p. 127; i José Luis MAYA i Miguel Ángel DE BLAS, *El molino del Castro de la Picon y notas sobre la introducción de los tipos giratorios en Asturias*, «Boletín del Instituto de Estudios Asturianos», 80 (setembre-desembre de 1973), ps. 720-721, nota 10.

14. J. M. GÓMEZ TABANERA, *op. cit.*, p. 371.

15. J. L. MAYA i M. A. DE BLAS, *op. cit.*, ps. 721-722.

i fins i tot perfeccionat durant la dominació romana, perquè precisament una bona part dels exemplars que s'han trobat provenen d'aquesta època.¹⁶

Difusió del molí hidràulic i agrarització

Els estudis històrics han afirmat que, pel que fa al coneixement de la realitat històrica regional a través de fonts escrites, Astúries no surt de la prehistòria o com a mínim de la protohistòria fins al segle VIII.¹⁷ Això significa que la introducció del molí hidràulic en aquest àmbit només pot ser tractada a nivell de conjectures o d'hipòtesis.

En aquest sentit almenys és possible una constatació:

Si en un croquis cartogràfic dibuixem la ubicació dels molins hidràulics que coneixem gràcies a la documentació escrita medieval, i en un altre hi dibuixem les notícies que a través de la toponímia ens ha arribat fins avui de la xarxa molinera regional i després comparem els resultats amb els topònims llatins acabats en *-ana* (que reflecteixen la distribució de les grans *villae* i de les zones on hi va haver una colonització agrària més intensa durant la dominació romana), veiem clarament que hi ha moltes coincidències entre els dos primers croquis i el tercer.

La localització dels molins hidràulics medievals i la dels topònims llatins en general coincideixen: es concentren a l'àrea central de la regió, especialment a la «plana», la Llanera actual, el nom de la qual ja és prou significatiu pel que fa a la seva excepcionalitat geomorfològica. Aquí hi havia el centre urbà romà més important, *Lucus Asturum*, a prop dels grans cabals d'aigua del Nalón i el Narcea i de la costa.

Fugint de la casualitat, podem deduir que aquesta coincidència és deguda a les possibilitats que la zona ofereix per al conreu dels cereals davant les poques planes de la regió i de les valls fluvials; al precedent creat per la colonització romana i continuat a l'edat mitjana pel que fa a l'acondicionament de l'espai i a la creació d'altres espais cultivables; i a la introducció del molí hidràulic a Astúries en una fase tardana de la dominació romana.

Aquesta darrera hipòtesi és la que mereix més atenció, perquè estableix una relació entre la colonització agrària tardo-romana, les *villae* que van aparèixer com a conseqüència d'aquesta, la possible introducció i intensificació del conreu de cereals i la implantació i difusió del molí hidràulic. Tots aquests fenòmens sembla que no s'han donat de manera uniforme a tot l'àmbit regional, sinó que s'han desenvolupat amb més intensitat a les zones que ofereixen més possibilitats per al conreu.

Arribats en aquest punt, hem de dir que, respecte a Astúries, ja resulta pràcticament impossible afegir-hi cap més informació fins que l'arqueologia agrària no porti més dades sobre el tema. Però encara podem fer dues observacions

16. *Ibid.*, p. 720.

17. J. M. GONZÁLEZ Y FERNÁNDEZ VALLES, *Miscelánea histórica asturiana* (Oviedo 1976), ps. 36-37 i 101.

d'abast més general que afegeixen més versemblança a la hipòtesi que acabo d'esbossar.

La primera és la que ja ha assenyalat J. Gautier Dalche: l'existència d'unes disposicions anteriors al 586 que es refereixen als molins dins la *Lex Visigothorum*.¹⁸

La segona es refereix a l'existència de *presuras* de molins de les quals tenim constància a la documentació castellana més antiga de l'alta edat mitjana, que reflecteix el procés colonitzador dut a terme a partir de l'any 800.¹⁹

Totes dues deixen ben clar que la difusió del molí hidràulic a la meitat septentrional de la península va començar abans de la colonització de l'alta edat mitjana i que, consegüentment, també pot ser aquest el cas d'Astúries. Però no ens permeten d'anar més lluny.

Sigui com sigui, no ens ha de sobtar que puguem trobar molins hidràulics a tot el nord peninsular de seguida que disposen de documentació escrita a partir del segle VIII.

Això mateix passa a la Catalunya carolíngia,²⁰ a Castella,²¹ a Liébana,²² a les terres lleoneses²³ i a Galícia,²⁴ de manera que al segle X aquests ginyes ja eren coneguts pels camperols que vivien en aquestes regions.

Davant de tots aquests testimonis, el territori de l'Astúries actual se'ns presenta més mal il·luminat des d'aquest punt de vista.

Fins a l'any 891 no disposem d'un testimoni sobre el molí hidràulic que puguem qualificar de «concret».

Aquell any Alfons III va donar al monestir de San Adriano de Tuño la vila de Riberas (actualment La Ribera, Villaviciosa), en territori de Maliayo, situada al costat d'un riu que es qualifica de *flumine molinis*.^{24 bis}

Tenim, doncs, un hidrònim que seria molt significatiu si el trobéssim en un document autèntic. Desgraciadament no és així,^{24 ter} com tampoc no és així en la gairebé totalitat dels testimonis documentals de què disposem fins als primers anys del segle XI.

18. Jean GAUTIER DALCHE, *Moulin à eau, seigneurie, communauté rurale dans le nord de l'Espagne (IXe-XIIe siècles)*, «Études de civilisation médiévale (IXe-XIIe siècles). Mélanges offerts à Edmond-René Labande» (Poitiers 1974), p. 338, nota 6.

19. Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *Repoblación del reino asturleonés. Proceso, dinámica y proyecciones*, «Cuadernos de Historia de España», LIII-LIV (1971), ps. 240 i nota 7; 251-262 i nota 16, i 289.

20. Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe. à la fin du XIe. siècle. Croissance et mutations d'une société* (Tolosa 1975), I, ps. 459-464.

21. José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR y RUIZ DE AGUIRRE, *El dominio del monasterio de San Millán de la Cogolla* (Salamanca 1969), p. 250 i nota 12; A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *Diplomática española del periodo astur (718-910)*, II (Oviedo 1951), doc. núm. 87, p. 27.

22. Jean GAUTIER DALCHIE, *op. cit.*, p. 338, nota 5.

23. Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *Una ciudad de la España cristiana hace mil años. Estampas de la vida de León* (Madrid-Mèxic 1965), ps. 24-25 i nota 12; *Repoblación del reino asturleonés*, p. 281, nota 12, i 295, nota 46.

24. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *op. cit.*, II, doc. núm. 88, p. 29.

24 bis. Santos GARCÍA LARRAGUETA, *Colección de documentos de la catedral de Oviedo* (Oviedo 1962), doc. núm. 13, p. 51.

24 ter. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *op. cit.*, II, p. 188.

Abans d'aquests anys (concretament, el 891) podem trobar al·lusions a molins en la documentació que es conserva a l'arxiu de la catedral d'Oviedo, però són al·lusions inserides enmig de fórmules notariales que fan referència a la plenitud dels drets transmesos a causa d'alienacions de béns, i, a més, es troben en documents falsos copiats al *Libro de los testamentos*.²⁵

Sembla significatiu que la totalitat d'aquestes al·lusions formulàries (fins al 1008) i la d'al·lusions concretes (fins al 990)^{25 bis} enregistrades a la documentació de l'arxiu que hem citat estiguin en documents falsos d'aquest cartulari, confeccionat probablement per allà l'any 1118.²⁶

I, d'altra banda, als pocs exemplars autèntics anteriors al 891 que ens han arribat no hi ha cap al·lusió als molins hidràulics, ni tan sols a les relacions de béns alienats, on es presta que n'hi hagi més.²⁷

En aquest mateix sentit, hem de remarcar que tenim dos exemplars del testament d'Alfons II i que la menció de molins hidràulics només apareix a la còpia adulterada inserida al plec pelagià,²⁸ però no a la còpia més antiga i fidedigna.²⁹

Finalment, a la documentació del monestir de San Vicente d'Oviedo, que sembla que no ha estat manipulada, no hi ha aquesta menció formulària a les dinou primeres peces que van del 781 al 978,³⁰ i la trobem per primera vegada a la vintena (amb data d'aquest darrer any), on també trobem la primera menció concreta d'un d'aquests ginyes.³¹

Tots aquests fets ens porten a considerar dos camins: per una banda, em fan pensar que una bona part dels testimonis escrits més llunyans sobre la presència del molí hidràulic a Astúries, a més de ser escassos i poc eloqüents, reflecteixen la realitat pròpia dels primers decennis del segle XII, quan la regió ja havia experimentat un procés d'agrariització important, i no la dels segles IX i X; per una altra banda, que el nombre de testimonis fiables és nul pel que fa al segle IX i molt inferior a una quantitat acceptable per tenir en compte la informació a primer cop d'ull pel que fa al segle X.

Amb tot, la notícia més antiga i aprofitable sobre el tema no la trobem fins a l'any 937 al *Libro de registro de Corias*, que cita la construcció de l'església de Santa Marina de Yervo (La Rebollosa, Tineo) per un tal Eulalio, que li atorga el vilatge on era emplaçada i la meitat del molí que hi ha amb el corresponent *atondo*.³²

25. Santos GARCÍA LARRAGUETA, *op. cit.*, doc. núm. 3, p. 10 (crítica: Francisco Javier FERNÁNDEZ CONDE, *El libro de los Testamentos de la catedral de Oviedo* [Roma 1971], ps. 122 i 125); doc. núm. 5, p. 20 (crítica: *ibid.*, p. 143); doc. núm. 6, p. 24 (crítica: *ibid.*, p. 150); doc. núm. 7, ps. 29, 30, 31, 32 i 33 (crítica: *ibid.*, p. 153).

25 bis. Santos GARCÍA LARRAGUETA, *op. cit.*, doc. núm. 13, p. 51; doc. núm. 17, p. 62; doc. núm. 22, p. 91; doc. núm. 27, p. 108.

26. F. J. FERNÁNDEZ CONDE, *op. cit.*, p. 87.

27. Santos GARCÍA LARRAGUETA, *op. cit.*, doc. núm. 1, p. 3; doc. núm. 2, ps. 6-7; doc. núm. 8, p. 38; doc. núm. 12, p. 46.

28. Santos GARCÍA LARRAGUETA, *op. cit.*, doc. núm. 3, p. 10.

29. *Ibid.*, doc. núm. 2, ps. 6-7.

30. Pedro FLORIANO LLORENTE, *Colección diplomática del monasterio de San Vicente de Oviedo (Años 718-1200)* (Oviedo 1968), docs. I, ps. 30-31, a XIX, p. 55.

31. *Ibid.*, doc. núm. XX, p. 57.

32. Antonio C. FLORIANO, *El Libro Registro de Corias* (Oviedo 1950), I, p. 162 (524).

Aquest seguit de consideracions documentals i cronològiques em porta a pensar en una segona possibilitat hipotètica: potser la difusió dels molins hidràulics a Astúries va començar durant el pas del segle IX al X, inserit en un cert procés d'immigració i de colonització mossàrab.

Les primeres mostres en el camp artístic les trobem a l'església de Valdediós, consagrada el 893,³³ però també les podem veure clarament a la de San Martín de Salas, reconstruïda el 951,³⁴ i al monestir de San Miguel de Bárcena,³⁵ fundat entre el 922 i el 937, coincidint aquest últim any amb la data de la primera notícia que se'n conserva.³⁶

Encara podem extreure més empremtes de la documentació del monestir de San Vicente d'Oviedo a partir del 916 gràcies a antropònims d'origen àrab,³⁷ a mots de la mateixa procedència per designar productes tèxtils a partir del 887,³⁸ de noms d'oficis a finals del segle X,³⁹ i també gràcies a la persistència de mots tècnics procedents d'al-Andalus per designar fenòmens de condicionament de l'espai agrari vinculats al regadiu durant la segona meitat de la centúria següent i a la vall mitjana del Nalón.⁴⁰

Des d'aquest moment, i al llarg dels segles XI, XII i XIII, la presència de molins hidràulics a tota la regió augmenta progressivament segons que ens diuen les dades de l'apèndix 2, de manera que si al segle XI tenim nou mencions fidedignes i al següent més o menys les mateixes, durant el segle XIII i els primers anys del XIV fins al 1318 en tenim setze, i això sense comptar-hi les previsions i els contractes de construcció que comencen a aparèixer en aquest període.

A més, a aquestes darreres n'hi hem d'afegir sis més que han arribat fins a nosaltres a través de notícies sense data del *Libro de registro de Corias*, de les quals només sabem que són anteriors al 1207, any en què es va començar a confeccionar aquest inventari.⁴²

Aquest creixement de la construcció de molins a la regió que estudiem podem suposar que va ser degut a la necessitat de moldre una producció de cereals molt incrementada que va provocar que, com en el cas de la difusió de qualsevol giny, la majoria de les capes de la població se'n fessin ressò,⁴³ sobretot perquè el cost de la construcció i del manteniment de cadascun d'aquests ginyes feia poc rendible l'empresa si no hi havia molta producció, com hem suposat.⁴⁴

33. Manuel GÓMEZ MORENO, *Iglesias mozárabes* (Madrid 1919; reedició: Granada 1975), ps. 76, 78 i 79.

34. *Ibid.*, ps. 88 i 89-90.

35. *Ibid.*, ps. 90-91.

36. A. C. FLORIANO, *El Libro Registro ...*, II, ps. 524-525 i nota 32.

37. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. IV, p. 36; doc. núm. V, p. 37; doc. núm. XI, p. 45; doc. núm. XXIII, p. 61; doc. núm. XXV, p. 65.

38. *Ibid.*, doc. núm. II, p. 32; doc. núm. XIII, p. 47; doc. núm. XIV, p. 48; doc. núm. XVI, p. 51; doc. núm. XXII, p. 59; doc. núm. LX, p. 122; A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro ...*, I (431), ps. 132-133.

39. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. XII, p. 60.

40. Santiago AGUADÉ NIETO, *Formas de organización del espacio agrario...* (en premsa).

41. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro ...*, I (430), p. 132; (436), p. 135; (437), p. 137; (447), p. 139; (494), p. 154; (510), p. 157.

42. *Ibid.*, I, p. 233.

43. Marc BLOCH, *op. cit.*, p. 87.

44. *Ibid.*, p. 94.

En un treball anterior a aquest ja vaig mencionar el procés d'intensificació de l'explotació de l'espai asturià, els símptomes del qual es multipliquen entre mitjan segle XI i finals del XII, fet que es tradueix en una «agrarització» creixent i que, segons les manifestacions que va produir, va comportar un increment i una diversificació de la producció tant a través del desenvolupament de la fructicultura com de l'expansió de la superfície dedicada al conreu de cereals. El resultat de tot aquest procés va ser la configuració de les zones més productives de la regió des del punt de vista agrícola.⁴⁵

Aquest fenomen va suposar sobretot la difusió dels cereals que s'adaptaven bé a les condicions naturals de la regió, per exemple el cas de l'*escanda*.

Dantin Cereceda ja considerava aquesta espècie de cereals com una de les poques que, com el mill, van ser molt cultivades a Astúries durant l'antiguitat i l'edat mitjana. També ho afirma Prieto Bancas quan estudia el domini del monestir de San Vicente d'Oviedo. Pel que fa a aquesta espècie de cereals, s'adapta molt bé a terres pobres de poca profunditat i, sobretot, a climes freds i de fortes pluges o nevades a l'hivern o a la tardor. És refractari a la sequera, i ocupa el terreny uns vint o trenta dies menys que el blat ordinari. Es tracta d'una planta del gènere *Triticum* vestit, i el seu conreu es va difondre sobretot durant l'època del Baix Imperi gràcies als avantatges que oferia davant les altres espècies de blat «vestit»: era més productiva, menys delicada i tenia un rendiment més regular.⁴⁹

En el cas d'Astúries, el terme específic que serveix per designar l'*escanda* apareix cada vegada més a la documentació de l'alta edat mitjana entre altres semblants o entre genèrics com *ciuaría* o *pa*.

D'aquests dos termes, el primer (que el llatí clàssic emprava per designar els aliments en general i també la ració dels soldats, però que a la documentació astur-lleonesa sembla aplicat al cereal panificable,⁵¹ i que en gallec ha evolucionat com a *cibeira*, la quantitat de blat que es tira a la tremuja del molí i que la roda va encebant)⁵² apareix molt més que el segon a la documentació del monestir de San Vicente d'Oviedo fins a l'any 978.⁵³

Pel que fa al segon, no designa només l'*escanda*, com pensava Prieto Bancas,⁵⁴ sinó que també designa gra d'altres espècies.⁵⁵

45. Santiago AGUADÉ NIETO, *Ganadería y desarrollo agrario en Asturias durante la Edad Media* (Barcelona 1983), ps. 74-82.

46. Juan DANTIN CERECEDA, *Distribución geográfica de la escanda asturiana*, «Estudios Geográficos», 5 (1941), p. 749.

47. *Ibid.*, p. 742.

48. Ramón PRIETO BANCAS, *La explotación rural del dominio de San Vicente de Oviedo en los siglos X al XIII*, «Boletim da Faculdade de Direito», xv (1938-1939), p. 127, nota 2.

49. D. FURIA i P. Ch. SERRE, *op. cit.*, p. 140.

50. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *Diplomática española ...*, II, p. 725.

51. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. XXI, p. 58.

52. José Luis FRANCO GRANDE, *Diccionario galego-castelan e vocabulario castelan-galego* (Vigo 1982), p. 273, s. v. «cibeira».

53. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. II, p. 32; doc. núm. VIII, p. 40; doc. núm. X, p. 42; doc. núm. XIII, p. 47; doc. núm. 14, p. 48; doc. núm. XV, p. 49.

54. *Cf.* nota 48.

55. Santos GARCÍA LARRAGUETA, «*Sancta Ovetensis*» (Madrid 1962), p. 68, nota 85;

A partir del 978 l'*escanda* apareix cada vegada més sovint i fins i tot comença a desplaçar el terme *ciuaría*.⁵⁶

García Larragueta ha assenyalat que al fons de la catedral d'Oviedo apareix l'*escanda* com el cereal més generalitzat a la regió.⁵⁷

Passa exactament el mateix a la documentació del monestir de Belmonte, almenys des de mitjan segle XII,⁵⁸ i també a la del monestir de Villanueva de Oscos des del 1236.

Fins i tot dos segles abans el conreu d'aquest cereal ja era tan habitual que el comte Piniolo Jiménez, quan el 1044 va fundar el monestir de Corias, va fixar el cens anual dels monestirs que en depenien en un *modio* d'*escanda*, un altre de sal i de peix suficient per al consum en el cas dels monestirs situats a la costa, i en un *medro* de sidra i de carn abundant en el cas dels que hi havia a l'interior.⁵⁹

Davant d'aquests fets podem assegurar (gràcies a la documentació que tenim de cada àrea) que almenys des del segle X el conreu de l'*escanda* a Astúries es va generalitzar.

Les mencions d'altres cereals com l'ordi,⁶⁰ el mill,⁶¹ el blat,⁶² el sègol,⁶³ el *segondo*,⁶⁴ el panís⁶⁵ i el *veranizo*⁶⁶ surten menys vegades que l'*escanda*.

Entre els que gairebé no apareixen a la documentació tenim el blat, que du-

Archivo Histórico Nacional (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: carpeta 1629, doc. núm. 6; carp. 1629, doc. núm. 14.

56. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. XXI, p. 58; doc. núm. XXIII, p. 61; doc. núm. XXV, p. 65; doc. núm. CVI, p. 182; doc. núm. CCVIII, p. 330; doc. núm. CCILVII, p. 392; doc. núm. CCLXXIV, p. 435; doc. núm. CCXCXVII, p. 469; Luciano SERRA, *Cartulario de San Vicente de Oviedo (781-1200)* (Madrid 1929), doc. núm. 332, p. 303.

57. Santos GARCÍA LARRAGUETA, «*Sancta Ovetensis*», p. 68, nota 82.

58. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *Colección diplomática del monasterio de Belmonte* (Oviedo 1960), doc. núm. 31, p. 126; doc. núm. 44, p. 153; doc. núm. 94, p. 233; Archivo Histórico Nacional (Madrid), Clero, Belmonte; 1572/22; 1573/2; 1573/3; 1573/12; 1575/12; 1475/13.

59. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro ...*, I (13), p. 12.

60. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. XXIII, p. 61; Luciano SERRANO, *op. cit.*, doc. núm. 332, p. 303; Santos GARCÍA LARRAGUETA, «*Sancta Ovetensis*», p. 68, nota 85; *Catálogo de los pergaminos de la catedral de Oviedo* (Oviedo 1957), doc. núm. 195, ps. 76-77; doc. núm. 21, p. 86; AHN (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: 1619/8; 1620/2; 1620/12; 1621/10; 1621/13; 1622/6; 1623/8; 1623/14; 1623/16; 1624/1; 1624/9; 1628/9 (folis 1v.-2r.); 1624/14; 1624/15; 1624/19; 1627/8; 1628/18.

61. Santos GARCÍA LARRAGUETA, «*Sancta Ovetensis*», p. 66, nota 85; *Catálogo ...*, doc. núm. 409, p. 146; AHN (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: 1629/9 (folis 8r.-8v.); 1626/13; 1628/16; 1629/6; 1629/14; 1630/8.

62. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. CLXXXVI, p. 281; Santos GARCÍA LARRAGUETA, *Colección ...*, doc. núm. 218, p. 516; *Catálogo ...*, doc. núm. 412; p. 146; AHN (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: 1628/9.

63. AHN (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: 1619/6; 1619/8; 1621/10.

64. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. CCVIII, p. 330; S. GARCÍA LARRAGUETA, «*Sancta Ovetensis*», p. 68, nota 85; *Catálogo ...*, doc. núm. 447, p. 158; doc. núm. 525, p. 184.

65. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. XXV, p. 65; AHN (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: 1629/6.

66. Santos GARCÍA LARRAGUETA, «*Sancta Ovetensis*», p. 68, nota 85; *Catálogo ...*, doc. núm. 525, p. 184.

rant el segle XII només ho fa una vegada a la documentació de la catedral d'Oviedo⁶⁷ i una altra al monestir de San Vicente.⁶⁸

Aquesta situació l'acusa fins i tot la panificació: si en un medi urbà les ordenances promulgades pel consell d'Oviedo el 1274 (que recullen una altra disposició embrionària de les ordenances del 1245)⁶⁹ disposen que els forns pastin pans de blat i d'*escanda*, els preus dels quals són tan diferents com els dels cereals respectius, i que a l'hora de posar-los a la venda al mercat es digui clarament i per escrit la diferència que hi ha entre tots dos;⁷⁰ però en un medi rural com el de l'extrem occidental de la regió, els pans i les *regueifas* que havien de lliurar obligatòriament cada any els vassalls de la comunitat monàstica titular de la senyoria de Villanueva de Oscos són de sègol o d'*escanda*.⁷¹ El blat panificat no apareix enlloc.

Veiem, doncs, que el cereal més important com a objecte de panificació és l'*escanda*; a segons quina zona és el sègol i, al medi urbà, però en una mesura menor, el blat.

La pobresa d'aquest darrer és un dels motius fonamentals pels quals, a partir de la segona meitat del segle XI, les entitats asturianes més poderoses procuren adquirir terres de cereals i molins no només a la seva regió, sinó també a la part meridional de la Serralada Cantàbrica, a l'àrea lleonesa.

Un altre motiu és la pobresa creixent de la producció regional de gra, que ja s'acusa clarament a mitjan segle XII.

Respecte al primer d'aquests fenòmens, i concretament a la catedral d'Oviedo, es conserven un seguit de documents falsos o interpolats dels segles IX, X i XI segons els quals aquesta catedral i el monestir de San Adriano de Tuñón van rebre donacions d'aquest tipus de béns.⁷²

Però estudiant-los veiem que és pràcticament impossible descobrir què és cert i què és fals; el que sí és veritat és que per allà l'any 1118 van ser manipulats (el mateix any en què es va elaborar el *Libro de los testamentos*, on apareixen aquests documents) perquè es tractava d'un moment en què sembla que l'interès de l'Església d'Oviedo per les terres de l'altiplà augmenta significativament.

En aquest mateix sentit, també els abats del monestir de Corias l'any 1044

67. Cf. nota 62; S. GARCÍA LARRAGUETA, *ibid.*

68. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. CLXXVI, p. 281.

69. Ciriaco Miguel VIGIL, *Colección histórico-diplomática del Ayuntamiento de Oviedo* (Oviedo 1889), doc. núm. XVI, p. 40.

70. *Ibid.*, p. 66.

71. AFIN (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: 1619/6; 1619/8; 1621/10; 1620/2; 1621/13; 1624/9; 1628/9 (folis 1v-2r).

72. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección ...*, doc. núm. 5, ps. 19-20 (crítica: F. J. FERNÁNDEZ CONDE, *op. cit.*, ps. 143-144); doc. núm. 6, ps. 23-24 (crítica: *ibid.*, p. 150); doc. núm. 7, ps. 30-32 (crítica: *ibid.*, p. 153); doc. núm. 13, ps. 51-52 (crítica: A. C. FLORIANO, *Diplomática ...*, II, p. 188); doc. núm. 14, ps. 54-55 (crítica: *ibid.*, II, p. 188); doc. núm. 14, ps. 54-55 (crítica: *ibid.*, II, p. 197); doc. núm. 17, p. 67 (crítica: Cl. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *Serie de documentos inéditos del reino de Asturias*, dins *Investigaciones y documentos sobre las Instituciones hispanas* [Santiago de Chile 1970], p. 145); doc. núm. 19, p. 75 (crítica: *ibid.*, ps. 149-150); doc. núm. 23, p. 96 (crítica: F. J. FERNÁNDEZ CONDE, *op. cit.*, p. 188); doc. núm. 30, p. 116 (crítica: *ibid.*, ps. 202-203); doc. núm. 107, ps. 290-291 (crítica: *ibid.*, p. 313); doc. núm. 117, p. 316 (crítica: *ibid.*, p. 335, 336, 337, 339 i 342).

van emprendre una política molt activa orientada cap als mateixos objectius de l'Església d'Oviedo el 1118.

En un moment donat Munio Ectaz (1062-1118) i Juan Martínez (1138-1161) adquireixen una dotzena d'hisendes a Camposalinas (Luna, ajuntament de Murias de Paredes),⁷³ i el cenobi adquireix algunes propietats a la mateixa àrea de Luna i de Laciana els anys 1082, 1092, 1146, 1166, 1176, 1178, 1201, 1212 i 1213;⁷⁴ també l'any 1166 adquireix totes les hisendes que tenia la catedral de Lleó a Nogales (ajuntament de Villasabariego, Lleó),⁷⁵ i a la mateixa ciutat l'any 1063 rep les tres quartes parts del monestir de San Miguel, que posseïa molts béns;⁷⁶ finalment, acaba sent propietari de cases, de prats, de vinyes, de terres i d'un hort.⁷⁷

Un cas semblant és el del monestir de San Salvador de Cornellana: en el moment de la seva restauració, l'any 1124, rep moltes propietats del territori de Babia, a la vora del riu Órbigo, al voltant de Lleó i al territori de Monzón.⁷⁸

També és el cas del monestir de Santa María de Belmonte: si va començar vida regular el 1141, a mitjan segle ja el trobem adquirint propietats de La Babia, a Luna, a la vora del riu Órbigo, propietats que sovint tenien molins moguts per l'aigua dels rius que passaven per aquelles terres i morien al Duero o als seus afluents.⁷⁹

L'objectiu d'aquesta política expansiva sembla clar si tenim en compte que l'any 1131 la primera d'aquestes abadies asturianes transportava el blat des de Lleó passant per Laciana i pel port de Leitariegos, operació que feien des del magatzem de Munio Ectaz (1062-1118).⁸⁰

Tots aquests fenòmens els hem de situar concretament a mitjan segle XII, una època en què, segons la documentació del monestir de San Vicente d'Oviedo, la societat camperola de l'àrea central d'Astúries no podia sortir de la misèria.⁸¹

Podem dir, doncs, que l'esforç que fa la societat regional per augmentar i diversificar la producció (fet que es reflecteix en el procés d'agrariització a què em referia abans) obeeix a la consciència que té de passar per un moment de crisi.

Per aquesta raó es produeix una mena de cursa per trobar terres de pa protagonitzada per les grans senyories asturianes: volien assegurar l'abastament de cereals en general i de blat en particular.

Aquests dos processos estan estretament relacionats amb la difusió dels molins hidràulics, perquè, a més de la gran demanda de mòlta que va comportar la

73. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro ...*, I (199), p. 61 i (200), p. 62.

74. *Ibid.* (181), p. 57; (205), p. 54; (185), p. 50; (186), ps. 58; (186), ps. 58-59; (183), ps. 57-58; (205), p. 64; (184), ps. 58; (183), p. 58; (207), p. 64.

75. *Ibid.* (208), ps. 64-65.

76. *Ibid.* (203), p. 63.

77. *Ibid.* (202), p. 63.

78. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El monasterio de Cornellana* (Oviedo 1949), ps. 191-192.

79. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *Colección diplomática del monasterio de Belmonte*, p. 7, i docs. núms. 21, p. 109; 24, p. 115; 25, p. 116; 32, p. 128; 37, p. 138, i 41, p. 148.

80. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro ...*, I (182), p. 57.

81. Santiago AGUADÉ NIETO, *Ganadería ...*, ps. 70-72.

producció regional creixent, hem d'afegir-hi el gra importat de la zona meridional de la Serralada Cantàbrica.

Però, malgrat això, el caràcter pobre de l'agricultura cerealística regional es va anar acusant progressivament i va provocar puges de preus molt fortes, que veiem reflectides a les crisis del 1162, 1192, 1258 i 1262.⁸² També d'aquesta època (concretament del 1234) data la primera notícia sobre la importació de cereal destinat a abastar el mercat d'Oviedo a través del port de Pajares.⁸³

Entre aquests anys i els últims decennis del segle XIII aquest caràcter pobre de l'agricultura arriba a ser crònic, si és que abans no ho era.⁸⁴

Centrant de nou el tema, veiem que el paper de l'*escanda* enmig d'aquest desenvolupament de la cerealicultura regional pot contribuir a explicar la difusió més aviat migrada dels molins hidràulics per Astúries fins als primers decennis del segle XIV.

És evident que les trenta-set mencions documentades al llarg de quatre segles de molins hidràulics que he citat abans no reflecteixen fidelment la situació de l'equipament moliner de la regió.

Si comparem aquestes dades amb les d'uns segles més tard (mitjan segle XVIII) i en un espai geogràfic més reduït com és el que comprenien les propietats del monestir de Villanueva de Oscos (tenien trenta-quatre molins de farina)⁸⁵ o les de l'ajuntament de San Tirso de Abres (amb vint molins),⁸⁶ veiem que la diferència és massa gran com per acceptar que realment abans només hi hagués hagut trenta-set molins a tota la regió.

No obstant això, el fet que n'hi hagi poca informació és significatiu, sobretot si tenim en compte el que passa a la mateixa època en altres regions septentrionals de la península Ibèrica properes o immediates a aquesta.

Aquesta diferència quantitativa pot ser conseqüència de les condicions naturals pròpies de la regió, perquè les d'Astúries no són gaire favorables al conreu de gra.

Però també les mateixes circumstàncies han afavorit el caràcter hegemònic dels cereals resistents com l'*escanda*, un altre motiu que hem de tenir en compte.

Charles Parain ha dit que una de les causes de la difusió medieval del molí hidràulic és el desenvolupament dels blats no vestits i a la vegada el retrocés dels blats vestits.⁸⁷

Els blats pròpiament dits són els que tenen el raquis continu, sense articu-

82. Santiago AGUADÉ NIETO, *ibid.*, ps. 72 i 185; *Política arrendataria del monasterio de Villanueva de Oscos (S. XIII)*, «Actas de la Semana de Historia del Monacato Cantabro-Astur-Leonés» (Monasterio de San Pelayo 1982), ps. 243-244.

83. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo ...*, doc. núm. 300, p. 111.

84. Santiago AGUADÉ NIETO, *Ganadería ...*, ps. 185-186.

85. José Luis PÉREZ DE CASTRO, *El coto de Villanueva de Oscos según el catastro de Ensenada*, «Boletín del Instituto de Estudios Asturianos», 73 (gener-abril de 1973), ps. 18-19.

86. José Luis PÉREZ DE CASTRO, *El coto de San Tirso de Abres según el catastro de Ensenada*, «Boletín del Instituto de Estudios Asturianos», 70 (maig-agost de 1973), ps. 313-314.

87. Citen D. FURIA i P. Ch. SERRE, *op. cit.*, p. 140.

lacions, i el gra els queda net i pelat després de batre'l i ventar-lo.⁸⁸ Per aquesta raó s'anomenen cereals «no vestits».

Contràriament, les *escandas* asturianes, si bé són espècies del gènere *Triticum*, tenen un gra que no queda net després de batre'l i ventar-lo, sinó que la pellofa queda aferrada al fruit.⁸⁹ Són cereals «vestits».

Aquest gra cobert amb la pellofa (que es feia servir per sembrar) encara avui es fa servir a Astúries amb el nom que li va atorgar el segle XIII: *erga*.⁹⁰

Aquestes característiques expliquen la lentitud de les tasques de recol·lecció, de batuda i de desergat abans de moldre el gra,⁹¹ i limiten força l'eficàcia i la rendibilitat del molí hidràulic.

Charles Parain afirma que l'*escanda*, des del moment que és blat vestit, no era aixafada amb la mola,⁹² i que per això el pas del pa d'*escanda* al pa de blat va constituir, a més d'un signe d'elevació del nivell de vida i dels progressos de l'agricultura, un estímul per a la multiplicació dels molins hidràulics.⁹³

Però aquest pas a Astúries va tenir lloc amb moltes limitacions, sobretot perquè els blats s'importaven de l'altiplà en comptes de ser produïts a la mateixa regió.

També hauríem de tenir en compte un tercer motiu: els grans desnivells característics de l'orografia asturiana, amb forts pendents propis del perfil de gairebé tots els cursos d'aigua de la regió i amb la irregularitat del cabal d'aquests rius al llarg de l'any, que en fan difícil l'aprofitament com a força motriu.

Per aquesta raó, dels trenta-quatre molins que al segle XVIII hi havia a les propietats de Villanueva de Oscos, dos eren totalment inútils i els altres trenta-dos només treballaven la meitat de l'any;⁹⁴ dels vint molins del consell de San Tirso de Abres, només un treballava tot l'any, un altre només vuit mesos i els altres divuit mig any.⁹⁵

Distribució dels molins hidràulics a l'àmbit regional

Si fem un croquis cartogràfic i hi dibuixem les mencions concretes de molins hidràulics documentats, observem una concentració d'equipament moliner a l'àrea central de la regió que minva a mesura que ens n'allunyem.

Aquesta concentració es produeix en quatre àmbits diferents:

a) Al curs mitjà de les grans artèries fluvials que conflueixen en aquesta àrea i d'alguns dels seus afluents (no sempre els més importants). Parlem de rius com el Narcea, el Nalón i el Nora, i d'afluents com el Pigüena, el Cubia i l'Andallón.

b) En aquella zona privilegiada des del punt de vista orogràfic i agrícola

88. Juan DANTIN CERECEDA, *op. cit.*, p. 742.

89. *Ibid.*, p. 743.

90. Luciano SERRANO, *Cartulario de San Vicente de Oviedo*, doc. núm. 332, p. 303.

91. J. DANTIN CERECEDA, *op. cit.*, p. 751.

92. Citen D. FURIA i P. Ch. SERRE, *op. cit.*, p. 140.

93. *Ibid.*

94. J. L. PÉREZ DE CASTRO, *El coto de Villanueva de Oscos...*, ps. 18-19.

95. J. L. PÉREZ DE CASTRO, *El coto de San Tirso de Abres ...*, ps. 313-314.

de la qual ja he parlat abans referint-me al procés d'agrarització. És La Llanera, i ben a prop té el curs del Nora.

c) A l'àrea propera a la costa i, sobretot, a Gozón i a la boca del riu on hi ha actualment la ciutat d'Avilés.

d) A l'espai comprès entre els cursos del Nalón i del Nora, on avui hi ha la ciutat d'Oviedo; és aquí on s'obtenien les cotes més elevades de densitat de tota la regió, fins al punt que, a partir del segle XI, podem parlar d'un veritable cinturó moliner al seu voltant.

Veient aquesta imatge ens podem preguntar si reflecteix fidelment la realitat històrica o si només es tracta d'un efecte creat per la distribució desigual de la documentació.

Alguns fets em fan inclinar vers la primera de les possibilitats: de les zones oriental i occidental d'Astúries, on observem aquest buit relatiu sobretot durant l'alta edat mitjana, no en tenim gairebé informació, i en canvi a partir del segle XI no ens en falta i fins i tot podem dir que és abundant.

Per una altra part, hem de remarcar la coincidència que hi ha entre aquesta imatge i la que obtenim quan cartografiem la toponímia que el molí hidràulic ha provocat a la regió.

Un cop situats sobre el mapa els trenta-dos topònims d'aquesta mena que hem localitzat a través del *Diccionario geográfico, estadístico e histórico de España y sus posesiones de ultramar* de Pascual Madoz, del *Diccionario geográfico de España* editat per Ediciones del Movimiento i del *Mapa topográfico de España* (escala 1/50.000), podem veure que la distribució és més o menys semblant a la del croquis anterior, tot i que és menys accentuada i nítida. Les diferències més grans les trobem en el curs del Lena i del Caudal, perquè allà els topònims són molt nombrosos, així com també a l'àrea compresa entre el curs alt del Nora i el Nalón.

Aquesta distribució es pot explicar partint de quatre supòsits: 1) les mateixes condicions naturals d'aquesta àrea central; 2) la persistència històrica de l'esforç fet per totes les societats i per totes les generacions per aconseguir adaptar l'espai a les seves necessitats, acumulant el treball i aconseguint una fertilitat superior; 3) la presència de cursos d'aigua que ofereixen més possibilitats a les instal·lacions molineres quan es troben a la part central del curs; 4) la creixent demanda de cereal molt generada a partir del segle XI per la població urbana i les rodalies rurals.

En aquest sentit, Duby ha assenyalat la proliferació que va experimentar el molí hidràulic a les ciutats a partir del segle XI.⁹⁶

Com que a Oviedo aquesta situació és impossible perquè no hi ha cap riu al costat, el fenomen es dona en zones properes a la ciutat, i és allà on es produeix l'aglomeració.

96. Georges DUBY, *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval* (Barcelona 1968), ps. 146-147.

Evolució tècnica dels molins hidràulics

Malauradament, la documentació medieval asturiana que es refereix als molins hidràulics és poc explicativa i només ens forneix poques dades ben poc significatives pel que fa als aspectes tècnics d'aquests molins construïts entre els segles x i xiv.

Primer de tot, i com també passa a la Catalunya de l'alta edat mitjana,⁹⁷ a Astúries no sembla que el corrent del riu sigui aprofitat com a força motriu directa, almenys no pas en la majoria dels casos ni de les comarques, i segurament a causa de les característiques dels cursos d'aigua que ja he comentat abans.

Per aquesta raó se'n desvia i se'n canalitza una part del cabal, l'energia del qual és aprofitada per moure la mola d'acord amb el sistema que ja concixem i que exigeix l'acomodació d'un tram major o menor del riu, la construcció d'un dic que n'aturi el curs i que faci pujar el nivell de l'aigua si se'n vol desviar una part a través del canal i, finalment, l'excavació i el condicionament d'aquest canal.

Per això la documentació medieval asturiana que fa referència a molins va acompanyada dels termes *aqueducta* i *canalegiis*.⁹⁸

També en altres casos es menciona la presa com una cosa inseparable del molí⁹⁹ i que a primer cop d'ull designa exclusivament el dic de contenció, però tenint en compte el plet que l'any 1276 hi va haver entre el monestir de Belmonte i el consell de La Puebla de Somiedo (que disposa que l'aigua passi per la presa dels molins que té el monestir a Villabona),¹⁰⁰ hem de pensar que també incloïa el canal de desviació de l'aigua.

També hem de dir que des de molt temps enrere podem trobar una certa concentració d'aquests ginyes en determinats cursos d'aigua, concentració que segurament ha donat origen a l'hidrònim *Río de Molinos*, que apareix tant a l'àrea de Villaviciosa com a la vall del Pigüeña potser a finals del segle xi o a mitjan xii.¹⁰¹

Aquest fenomen, motivat pel desig d'aprofitar al màxim les possibilitats de certs trams d'alguns cursos d'aigua sota la pressió d'una demanda creixent, apareix molt clarament a principis del segle xi al territori del voltant de la ciutat d'Oviedo, del qual ja he parlat anteriorment amb motiu d'un poblament moliner molt dens a Astúries, tret que ara es confirma.

L'any 1003 els comtes Gundemaro Piniólez i Mumadonna van donar al monestir de San Vicente d'Oviedo un molí i la meitat d'un altre a la villa de Cerdeño, propera a Oviedo; l'un situat curs amunt i l'altre curs avall del mateix

97. P. BONNASSIE, *op. cit.*, I, p. 461.

98. Cf., com a exemple, S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 27, p. 108; doc. núm. 32, p. 120; doc. núm. 36, p. 128.

99. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El monasterio de Cornellana*, doc. núm. XII, p. 39; *El Libro Registro...*, I (510), p. 157; AHN (Madrid), Clero, Belmonte: 1576/11; Villanueva de Oscos: 1630/9.

100. AHN (Madrid), Clero, Belmonte: 1576/11.

101. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 13, p. 51; A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *Colección diplomática del monasterio de Belmonte*, doc. núm. 57, p. 174.

riu (que devia ser el rierol de Santullano actual); i encara se n'esmenta un tercer situat més amunt.¹⁰²

Aquest fet demostra que en un curs d'aigua insignificant en aquell moment hi havia tres molins hidràulics.

Molt més tard, l'any 1225, Alfons IX atorga a Pelayo Rodríguez i a la seva dona, María Bona, un tram del riu que separa Avilés de Sabugo, des del pont que permet el trànsit entre les dues poblacions fins a la desembocadura d'un rierol que el document anomena Tervelgo. L'objectiu d'aquesta donació és que construïxin un molí, o més d'un, en aquest tram.¹⁰³

Conseqüentment, podem dir que en algunes zones d'Astúries, especialment a l'àrea central, al voltant de la ciutat d'Oviedo i a la costa, es va produir pels volts dels anys mil un procés de concentració i d'acumulació més o menys semblant a aquella que Pierre Bonnassie ha constatat per a Catalunya a la mateixa època.¹⁰⁴

Un altre problema que podem plantejar en aquest apartat és el de l'evolució del molí hidràulic en el sentit d'una complexitat creixent i d'un perfeccionament tècnic.

De l'any 1124 data la menció més antiga d'una *aceña* a Astúries, l'única que he pogut trobar fins ara.

Aquell any hi va haver un canvi en el qual es va alienar una propietat a Parades (Las Regueras), els límits de la qual es van fixar per «*termino de illa aqua qui venit de Miera, per illo vallado ad illa azenia antiqua qui fuit de Pinna Pereda*».¹⁰⁵

La informació és tan breu que no sabem ni el nom del riu on estava instal·lada, perquè Parades és a prop del Nora («*iuxta flumine Naura*», diu el document), però encara més a prop de l'Andallón, i sobretot al costat del rierol Tuerres, de manera que pot ser qualsevol d'aquests tres.

Els estudiosos que han treballat la problemàtica del molí hidràulic a l'àmbit castellano-lleonès han arribat a la conclusió que el terme *aceña* s'emprava per designar un tipus de molí hidràulic més complex i tècnicament més perfeccionat, més eficaç i dotat d'una roda motriu vertical la força de la qual es transmetia a la roda mitjançant un engranatge. Era originari d'al-Andalus.¹⁰⁶

Com que no en coneixem cap més detall, l'adscripció a aquesta modalitat d'*aceña* mencionada al document del 1124 es basa en l'ús simultani del terme *molinaría*,¹⁰⁷ que s'emprava per designar un tipus més senzill de molí, amb roda motriu horitzontal centrada al mateix eix que fa girar la mola.¹⁰⁸

Segui com vulgui, aquesta modalitat tècnicament més perfeccionada del molí hidràulic no va aconseguir gaire difusió a la regió (i en canvi sí al sud de la

102. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. XXVII, p. 67.

103. Julio GONZÁLEZ, *Alfonso IX* (Madrid 1944), II, doc. núm. 461, ps. 573-574.

104. P. BONNASSIE, *op. cit.*, I, p. 462.

105. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. CLXIX, p. 272.

106. J. GAUTIER DALCHE, *op. cit.*, p. 341; A. RUCQUOI, *op. cit.*, ps. 108 i 110; Teófilo S. RUIZ, *Tecnología y división de la propiedad. Los molinos de Burgos en la baja Edad Media*, dins *Sociedad y poder real en Castilla* (Barcelona 1981), ps. 76-77.

107. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. CLXIX, p. 272.

108. T. S. RUIZ, *op. cit.*, ps. 76-77; A. RUCQUOI, *op. cit.*, p. 110.

Serralada Cantàbrica),¹⁰⁹ segurament a causa de la impossibilitat d'adaptar-se a cursos d'aigua amb molt de pendent, a corrents ràpids i a cabals molt irregulars.

Per una altra banda, la seva presència sembla excepcional en una zona tan propera a Llanera, perquè no data ni del 1124 ni segurament del segle XII, i el mateix document on apareix la qualifica d'*antiqua*. És clar que tampoc no és fàcil suposar que fos tan antiga com per situar-ne l'origen al procés de mossarabització.

Difusió social dels molins hidràulics

Tot just començar aquest treball ja m'he referit a la necessitat d'analitzar la problemàtica dels molins hidràulics dins el context social que els envolta i en relació amb l'estructura i l'evolució de la societat.

Aquest plantejament té un sentit doble: el de ser la societat causa de l'ús del molí en funció dels seus interessos i el de tenir ella mateixa el poder del coneixement d'aquest giny, el de la seva instrumentalització, el de l'apropiació i el de l'explotació, que constitueix una gran informació sobre el comportament d'una societat determinada i d'alguns dels seus sectors.

Per aquesta raó és important i necessari tenir en compte els grups socials que dirigeixen la construcció —o que hi intervenen— dels molins que apareixen al territori de l'Astúries actual durant l'edat mitjana, qui en són els propietaris al llarg del temps i com es beneficien aquests propietaris de l'activitat de les màquines.

Marc Bloch s'ha referit a aquest seguit de qüestions, i durant els anys trenta va voler donar-hi resposta identificant el molí hidràulic i el molí senyorial: «Tots els molins hidràulics, la història dels quals estem en condicions d'estudiar, són d'origen senyorial; molts depenien de monestirs».¹¹⁰

Les conseqüències immediates d'aquest plantejament són el molí banal.¹¹¹

No obstant això, durant els anys setanta Charles Parain va dir que a França mateix el molí senyorial era propi de l'àrea septentrional, un focus de feudalització que ha respost a una necessitat d'organització econòmico-social; a les regions del sud, on la feudalització va ser superficial, els dominis privats d'una certa importància o les petites comunitats rurals satisfien les seves necessitats amb molins hidràulics petits de construcció fàcil i poc costosa.¹¹²

Pel que fa a l'àmbit septentrional de la península Ibèrica, els estudiosos han remarcat el fraccionament de la propietat dels molins hidràulics, sovint en mans de camperols i de petites comunitats rurals,¹¹³ i també han remarcat l'existència d'un cert procés de senyorialització posterior més o menys accentuat segons els casos.¹¹⁴

109. J. GAUTIER DALCHE, *op. cit.*, p. 341 i nota 30; A. RUCQUOI, *op. cit.*, ps. 108-111; T. S. RUIZ, *op. cit.*, p. 80.

110. Marc BLOCH, *op. cit.*, p. 95.

111. *Ibid.*, p. 97.

112. Citen: D. FURIA i P. Ch. SERRE, *op. cit.*, p. 141.

113. P. BONNASSIE, *op. cit.*, I, p. 461; J. GAUTIER DALCHE, *op. cit.*, ps. 339 i 340, i 342; T. S. RUIZ, *op. cit.*, ps. 75, 80-81 i 84; A. RUCQUOI, *op. cit.*, p. 115.

114. P. BONNASSIE, *op. cit.*, I, p. 462; A. RUCQUOI, *op. cit.*, ps. 116-118.

Un fenomen semblant va passar a Astúries al llarg de tota l'edat mitjana.

Abans ja he mencionat el cas d'aquell tal Eulalio, que per allà l'any 937 va donar a l'església de Santa Marina de Yervo la meitat d'un molí de la seva propietat.¹¹⁵

L'any 1003 els comtes Gundemaro Pinioloz i Mumadonna van donar al monestir de San Vicente d'Oviedo un molí i la meitat d'un altre.¹¹⁶

L'any 1070, en el moment de fer un canvi, el monestir de San Vicente exclou la meitat d'un molí construït en una de les viles que entren al tracte.¹¹⁷

L'any 1072 Ordonó Álvarez i la seva dona, Marina Sánchez, van donar a aquest mateix monestir algunes propietats a Posada de Llanera juntament amb la quarta part d'un molí.¹¹⁸

L'any 1106 aquest matrimoni va rebre de Martí Pérez i de la seva dona Munia la donació, entre altres béns, de la quarta part del mateix molí.¹¹⁹

L'any 1200, després de la partició de Lloreda, amb la seva església i el seu molí, entre Fernando Martínez i els seus germans, el primer va donar la seva part al monestir de San Vicente.¹²⁰

L'any 1255, després d'un plet pel monestir de San Salvador de Cornellana, se li concedeix la quarta part d'un molí que havia construït a Laneo (Salas) el matrimoni format per Pedro Juanes i María Vivianiz.¹²¹

Resumint, juntament amb els nombrosos molins controlats pels centres senyoriais eclesiàstics de la regió, hi ha una proporció fàcil d'observar de propietats fraccionades, a vegades a mans d'aquests mateixos centres i altres a mans de senyors laics i de pagesos.

A. *Accés a la propietat.* Del contingut de la documentació que hem trobat en podem deduir que al llarg de tota l'edat mitjana els camperols asturians, potser propietaris petits o mitjans i membres de les diferents comunitats rurals, van participar en la construcció i en la propietat de molins hidràulics.

Aquesta realitat no se'ns mostra clarament fins al segle XIII, perquè anteriorment cap font procedent de la regió no documenta individus aïllats d'aquest sector de la societat, i encara menys (com passa al sud de la Serralada Cantàbrica) grups de colonitzadors en plena activitat constructiva.

No obstant això, la informació que ens ha arribat des de l'alta edat mitjana ens permet observar que, en aquest terreny, els simples camperols no van ser mers ens passius.

Només així podem explicar que apareguin força vegades com a propietaris d'aquests ginyos (tant si ho són només en part com totalment).

Però no va ser fins al segle XIII i sobretot a principis del XIV que la construcció de nous molins va començar a ser palesa clarament als documents escrits,

115. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro...*, I (524), p. 162.

116. P. FLORIANO LORENTE, *op. cit.*, doc. núm. XXVII, p. 67.

117. *Ibid.*, doc. núm. LXVII, p. 131.

118. *Ibid.*, doc. núm. LXX, p. 136.

119. *Ibid.*, doc. núm. CXXXI, p. 217.

120. *Ibid.*, doc. núm. CCCLXIX, p. 575.

121. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El monasterio de Cornellana*, doc. núm. XII, ps. 38-39.

fet que demostra que accedir a la propietat d'un d'aquests molins era un procediment important i freqüent, sobretot a partir de mitjan segle.

Certament, des del 1255 les notícies sobre noves construccions són relativament abundants, així com altres sobre arrendaments que inclouen la concessió d'autorització per construir, o altres sobre els contractes de construcció de la segona dècada del segle XIV, contractes autèntics *ad laborandum, ad partionem*.

Aquesta concentració de la informació de què disposem sobre el tema en un període tan concret no pot ser fruit de l'atzar; segurament va relacionada amb un segon impuls de l'agrariació del territori. Els testimonis indiquen que la societat feudal va fer un esforç considerable per elevar la producció.

Pel que fa al procés constructiu, el paper que hi desenvolupen els diferents sectors de la societat són molt diversos.

Fins i tot en alguna ocasió (molt excepcionalment) veiem que hi intervé la monarquia concedint el lloc on han de construir-se els nous ginys.

Així, per exemple, el 1225 Alfons IX concedeix al matrimoni de Pelayo Rodríguez i la seva dona María Bona (potser burgesos) un tram del riu que separa Avilés de Sabugo, des del pont que permet el trànsit entre les dues poblacions fins a la desembocadura del rierol Tervelgo, perquè hi construeixin molins que queden sota la seva propietat i dels seus descendents.¹²²

L'emplaçament de la concessió, a prop de la ciutat d'Avilés, sembla significatiu en relació amb el paper que anteriorment hem atribuït a la demanda urbana.

No obstant això, sembla que van ser els titulars de les senyories eclesiàstiques de la regió els qui, des del punt de vista de la construcció, van fer-hi un paper més important.

En aquest sentit, i en relació amb el domini del monestir de San Vicente d'Oviedo, María Jesús Suárez Álvarez va veure que la comunitat feia servir concessions forals al segle XIV.¹²³

Però els components bàsics d'aquesta actitud ja són clarament perceptibles el segle XIII.

D'aquesta manera, quan el 1255 el monestir de Cornellana organitza un plet amb uns camperols habitants de Laneo (Salas, a la vora del Narcea) per la propietat d'un seguit de béns (entre ells un molí de construcció pròpia), encara que el document no menciona l'origen d'aquests béns, hem de pensar que radica en la concessió del lloc sobre el qual s'alça la nova construcció.¹²⁴

A partir d'aquesta data disposem d'un seguit de concessions de construcció, totes fetes per senyors eclesiàstics.

L'any 1260 l'encarregat de la catedral d'Oviedo lloga a tres famílies la propietat adquirida per Esteban Pardo a Gallegos (Las Regueras) i disposa que construeixi un molí d'acord amb les possibilitats del lloc, sempre que no sigui un destorb per a altres instal·lacions semblants que ja existeixen, propietat de

122. J. GONZÁLEZ, *op. cit.*, doc. núm. 461, ps. 573-574.

123. M.ª Jesús SUÁREZ ÁLVAREZ, *Los contratos agrarios del monasterio de San Vicente de Oviedo en el siglo XIV*, «Actas de la Semana de Historia del Monacato», p. 278.

124. Cf. la nota 121.

la mateixa entitat capitular. Estableix com a renda del futur molí el cinquanta per cent dels beneficis que produeixi.¹²⁵

L'any 1310 el monestir de San Pelayo d'Oviedo arrenda, mitjançant un contracte de maçoneria, la seva propietat de Fonferrada (Siero, a la vora del riu Nora) a un membre de la petita noblesa, l'escuder Rui Pérez, sota la condició que si hi arriba a construir un molí, correspon al monestir una quarta part de la propietat, i a l'arrendatari i als seus hereus la de les altres tres parts.¹²⁶

Aquests anys ens proporcionen ja contractes orientats específicament a la construcció de nous molins hidràulics.

L'any 1311 el mateix monestir de San Pelayo fa una concessió a dos camperols d'Eres (Gozón) perquè construïxin molins en aquest lloc, al costat del riu de La Deva, i en un termini comprès entre l'u de novembre d'aquell any i el quinze d'agost de l'any següent, de manera que les despeses d'inversió i de manteniment van a càrrec dels concessionaris, els quals han de rebre a canvi tots els beneficis de les instal·lacions que s'hagin construït durant dos anys, i a partir d'aquest moment els han de compartir amb el monestir, de manera que un terç sigui per a ell i els altres dos per als camperols, i en tot cas la comunitat es reserva el dret de decidir si els constructors alienen els seus drets.¹²⁷

Un any més tard, el 1312, el bisbe de la catedral d'Oviedo va fer una concessió semblant a favor d'un veí d'aquesta ciutat, Gonzalo Morán, a qui va donar el molí de Cayes, a la vora del riu Nora, perquè hi construís un edifici amb tres molins en el termini d'un any. La inversió va a càrrec d'ell, i la propietat es divideix al cinquanta per cent entre qui concedeix i el concessionari, que anualment els ha de donar tres *modios*, i els primers es reserven el dret de templeig com en el cas anterior.¹²⁸

Amb tot, aquesta forma de creació de noves instal·lacions molineres ja devia ser molt difosa a la segona meitat del segle anterior, fet que demostra el plet a què hem fet referència pel monestir de Cornellana el 1255 i el fet que al llegat a l'encarregat de la catedral d'Oviedo (que ja és mort a la documentació de finals de segle)¹²⁹ es contraposi «*todo lo que compre e que remi por mios dineros en Granda e en sos terminos en val de San Cloyo als molinos e con todo lo al que lante a mampusturia ennas juguerias de Magia*».¹³⁰

Del contingut de tot aquest seguit de concessions senyorials en podem extreure una sèrie de conclusions:

1) L'aplicació a aquestes concessions d'una fórmula contractual que sovint rep el nom de *mamposteria*, que es relaciona amb altres que ja feien servir les

125. Juan Ignacio RUIZ DE LA PEÑA, *Fueros agrarios asturianos del siglo XIII*, «Asturiensia Medievalia», 4 (1981), apèndix documental, doc. núm. 8, p. 184.

126. Francisco Javier FERNÁNDEZ CONDE, Isabel TORRENTE FERNÁNDEZ, Guadalupe DE LA NOVAL MENÉNDEZ, *El monasterio de San Pelayo de Oviedo. Historia y Fuentes* (Oviedo 1978), I, doc. núm. 110, p. 207.

127. *Ibid.*, doc. núm. 219, ps. 385-386; doc. núm. 220, ps. 387-388.

128. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, doc. núm. 616, p. 214; J. I. RUIZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, apèndix documental, doc. núm. 13, ps. 191-192.

129. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, doc. núm. 509, p. 178.

130. Javier FERNÁNDEZ CONDE, *La clerecía ovetense en la baja Edad Media* (Oviedo 1982), apèndix documental, doc. núm. XIX, 21, p. 156.

societats camperoles del nord peninsular des de l'alta edat mitjana a l'hora de fer l'esforç que suposava produir en terrenys incultes,¹³¹ i que trobem emprada molt abans, a les darreres dècades del segle XII, en altres zones de la corona de Castella, com és el castellano-manxec, també aplicada a la construcció de molins.¹³²

D'acord amb això, el propietari aporta el lloc on s'ha de construir i el constructor es fa càrrec de totes les despeses, com també del manteniment posterior, i la propietat o els beneficis que produeix el molí un cop acabades les obres es reparteixen en proporcions que poden ser a parts iguals o no, i a vegades fins i tot es preveu un període inicial de no participació en benefici del constructor i copropietari o arrendatari.¹³³

2) El paper desenvolupat per la inversió que fa el concessionari constructor, de manera que sobre ell recau el pes de l'edificació i el manteniment, és a dir, un bon nombre sobre membres camperols, tot i que també a vegades apareix algun membre de la petita noblesa i algun veí de la ciutat d'Oviedo.

3) La relació que hi ha entre aquest sistema i la situació de fragmentació de la propietat en el cas concret del molí hidràulic, els efectes de la qual es van haver de paliar mitjançant els drets complementaris que es reservava el senyor i que concedia en relació amb la conservació i l'alienació.

Una altra forma d'accés a la propietat és la donació.

Per a l'època en què centrem aquest treball tenim un total de tretze documents que contenen donacions de molins hidràulics, però quatre d'aquests són falsos o interpolats,¹³⁴ amb la qual cosa la xifra anterior queda reduïda a nou.¹³⁵ D'aquestes nou una és del segle X;¹³⁶ una altra de principis de l'XI;¹³⁷ cinc dels quaranta anys que van del 1070 al 1110;¹³⁸ una del 1161¹³⁹ i l'última del 1200.¹⁴⁰

Conseqüentment, podem fer dues observacions cronològiques: la força amb què s'acusa aquesta situació de la segona meitat del segle XI i principis del XII i l'absència de donacions que hi ha al segle XIII.

131. Claudio SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Contratos de arrendamiento en el reino asturleonés*, dins *Investigaciones y documentos...*, p. 330; Rafael GIBERT Y SÁNCHEZ DE LA VEGA, *Los contratos agrarios en el derecho medieval*, «Boletín de la Universidad de Granada», xxii, 89 (1950), ps. 323-325.

132. S. AGUADÉ NIETO, *Molino hidráulico...*, ps. 265-266.

133. Cf. les notes 125, 126, 127, 128.

134. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 22, p. 91; doc. núm. 27, p. 108; doc. núm. 36, p. 128. Vegeu-ne les crítiques a F. J. FERNÁNDEZ CONDE, *El Libro...*, ps. 179, 192-193 i 217-218.

135. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro...*, I (524), p. 162; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. xxvii, p. 67; doc. núm. lxx, p. 136; S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 81, p. 237; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. lxxxiii, p. 154; S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 107, p. 290; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. cxxxi, p. 217; Luciano SERRANO, *Cartulario del monasterio de Vega* (Madrid 1927), doc. núm. 25; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. ccclxix, ps. 575-576.

136. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro...*, I (524), p. 162.

137. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. xxvii, p. 67.

138. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. lxx, p. 136; S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 81, p. 237; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. lxxxiii, p. 154; S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 107, p. 290; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. cxxxi, p. 217.

139. Luciano SERRANO, *Cartulario del monasterio de Vega*, doc. núm. 25.

140. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. ccclxix, ps. 575-576.

Els donants són tres nobles laics,¹⁴¹ cinc particulars de condició social indeterminada (però la majoria devien ser camperols)¹⁴² i un parent del mateix monarca.¹⁴³

Pel que fa als altres, es tracta de senyories eclesiàstiques de la regió, la catedral d'Oviedo, els monestirs de San Vicente i San Pelayo d'aquesta ciutat i el monestir de San Miguel de Bárcena, excepte en una ocasió, en què es tracta d'un noble laic.¹⁴⁴

D'aquestes dades en podem deduir l'existència d'un procés notable de concentració de la propietat i d'una senyorialització que afecta els molins hidràulics. Tot es produeix amb més intensitat durant el darrer terç del segle XI i els primers anys del XII, i tindria un caràcter més important per a nosaltres si els quatre documents que he rebutjat perquè són falsos reflectissin la realitat pel que fa a l'alienació de molins hidràulics.

Però, a més, si tenim en compte el que hem dit sobre la forma d'accés a la propietat, hem de concloure que els titulars de les senyories eclesiàstiques asturianes a principis del segle XIII deixen de ser els donataris per passar a ser els impulsors de la construcció de molins hidràulics a finals del XIII i principis del XIV.

Certament, l'ambient del segle anterior s'enrareix i canvia, canvi que s'accentua durant el segle XIII i que es tradueix en una retracció total dels possibles donants i, en general, en una forta resistència per part de diferents sectors de la societat a desprendre's d'aquest tipus de béns.

Per aquesta raó podem explicar que, quan el 1255 el monestir de Cornellana va pretendre fer valer els seus drets de propietat sobre una part del molí construït en una de les seves propietats (Laneo), es va veure obligat a posar un plet per aconseguir-ho.¹⁴⁵

També per aquesta raó es pot explicar l'actitud que van adoptar alguns titulars de senyories eclesiàstiques regionals com la del monestir de Villanueva de Oscos, a l'extrem occidental, que en el moment de llogar la seva propietat de Trío el 1296 es va reservar el molí i la presa d'aquesta propietat.¹⁴⁶

I, si les donacions van desaparèixer tan de pressa pels volts del 1200, les compra-ventes eren gairebé inexistents: abans d'aquest any, perquè les donacions les feien innecessàries, i després perquè es van veure afectades per la resistència a l'alienació, socialment generalitzada, que acabo d'assenyalar.

Aquest fenomen és molt significatiu si tenim en compte que del segle XIII ens ha arribat força documentació.

L'any 1303 un cavaller, Suer Peláez, i la seva dona, tots dos veïns de Ca-

141. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. xxvii, p. 67; doc. núm. lxx, p. 136; S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 81, p. 237.

142. A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El Libro Registro*, I (524), p. 167; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. lxxxiii, p. 154; S. GARCÍA LARRAGUETA, *Colección...*, doc. núm. 107, p. 290; P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. cxxxi, p. 207; doc. núm. ccclxix, ps. 575-576.

143. Luciano SERRANO, *Cartulario del monasterio de Vega*, doc. núm. 25.

144. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. cxxxi, p. 217.

145. A. C. FLORIANO, *El monasterio de Cornellana*, doc. núm. xii, ps. 38-39.

146. AHN (Madrid), Clero, Villanueva de Oscos: 1630/9.

sielles (Priorio, a prop d'Oviedo), va comprar una divuitena part dels molins de Barca (a la vora del riu Nalón), un terç dels quals ja era propietat del pare del comprador.¹⁴⁷

Una darrera manera d'accedir a la propietat del molí hidràulic és el llegat hereditari.

Per exemple, l'any 1200 un membre de la petita noblesa, Fernando Martínez, va repartir amb els seus germans la seva herència, que inclou, entre altres béns, la vila de Lloreda (a prop d'Avilés) amb l'església i el seu molí.¹⁴⁸

L'any 1303 el venedor d'una part del molí de Barca (al Nalón) va allegar la possessió per part del seu pare d'una part d'aquest per fonamentar els seus drets.¹⁴⁹

Finalment, als contractes de construcció que tenim de les primeres dècades del segle XIV s'especifica clarament que la meitat o els dos terços del giny construït passen a ser propietat dels constructors «*por jur de heredamiento para siempre*».¹⁵⁰

B. *Estructura social de la propietat.* Del seguit de dades a les quals m'he anat referint, i de la resta d'informació que hi ha a la documentació que hem estudiat, en podem deduir alguns trets fonamentals que caracteritzen l'estructura de la propietat molinera a Astúries durant aquest període.

En un principi, aquesta darrera la trobem socialment molt diversificada. Àdhuc podríem dir que una gran part era en mans de particulars que no podem classificar socialment, però la majoria devien ser camperols.

El nombre d'aquests propietaris no és tan elevat com per cridar l'atenció en cap moment. No obstant això, la seva presència (excepte el segle XII) és constant i molt regular, i aquest fet abona les afirmacions amb què he començat l'apartat anterior sobre la seva participació activa en la construcció i l'apropiació de molins.

En segon lloc, hem de dir que la monarquia, posseïdora de moltes terres a Astúries, apareix als documents com a propietària d'un nombre força elevat de molins, però passa que precisament ho fa en documents falsos, o sigui que no podem determinar-ne el grau de veracitat.

Durant la primera etapa del segle XI la noblesa laica té un paper molt destacat com a propietària molinera, fet que ens suggereix la possibilitat que hagués participat en la construcció de molins d'una manera més activa que no mostren els documents.

Un fet segur és que a partir d'aquest segle es duu a terme un procés de redistribució de la propietat mitjançant el traspàs de moltes propietats a les

147. F. J. FERNÁNDEZ CONDE, I. TORRENTE, G. DE LA NOVAL, *op. cit.*, I, doc. núm. 189, p. 334.

148. P. FLORIANO LLORENTE, *op. cit.*, doc. núm. CCCLXIX, ps. 575-576.

149. F. J. FERNÁNDEZ CONDE, I. TORRENTE, G. DE LA NOVAL, *op. cit.*, doc. núm. 189, p. 334.

150. J. I. RUIZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, apèndix documental, doc. núm. 13, p. 191; F. J. FERNÁNDEZ CONDE, I. TORRENTE, G. DE LA NOVAL, *op. cit.*, I, doc. núm. 219, ps. 385-387; doc. núm. 220, ps. 387-388.

senyories eclesiàstiques de la regió, la catedral d'Oviedo i sobretot els grans centres monàstics.

Aquest fenomen va desenvolupar-se ràpidament al llarg del segle XI i també durant el XII, i el segle XIII es va completar. Gràcies a ell podem explicar el fet que el molí hidràulic es convertís en un dels objectes d'aquesta conflictivitat social que s'agreuja durant la segona meitat del segle XIII.

Ja l'any 1255 el monestir de Cornellana va posar un plet als camperols que havien construït en una de les seves propietats de Laneo (Salas).¹⁵¹ El monestir va guanyar el plet davant els jutges de La Pobla de Salas. En aquest cas concret podem parlar d'una conflictivitat «controlada».

Però durant el darrer terç de segle les contradiccions entre sectors diferents de la societat regional i fins i tot entre els diferents components d'un mateix sector (el nobiliari) arriben a ser molt nombroses i es manifesten de manera molt més violenta.

L'any 1276 es va organitzar un plet davant d'Alfons X sobre el monestir cistercenc de Belmonte i el consell de La Puebla de Somiedo, conseqüència d'un saqueig molt violent que havien dut a terme els homes del consell en una part del domini del monestir. Entre altres destrosses es diu que «*el concejo fuera a Villabona e quebrantaran la presa de los sus molinos*».¹⁵² Després, a la conclusió del plet, es va acordar expressament que «*corra el agua por la presa de los molinos de Villabona assi como siempre correos*».¹⁵³

Així doncs, podem veure que en els violents enfrontaments entre pobles i senyories eclesiàstiques que es van produir durant el darrer terç del segle XIII, els molins hidràulics senyorials eren l'objectiu privilegiat de la violència física practicada per les primeres.

Durant aquest mateix segle i a principis del següent apareix un nou sector. Els veïns de les ciutats (burgeses?) comencen a prendre relleu a la documentació com a possibles constructors i copropietaris de molins hidràulics.

Podríem dir que en tenim un símptoma inicial en la concessió que Alfons IX va fer l'any 1225 a un matrimoni perquè construís un molí hidràulic o més d'un a prop d'Avilés, com ja he explicat anteriorment.¹⁵⁴

Però si aquesta informació encara podia ser dubtosa, ja no ho és la cessió del bisbe i del capítol de la catedral d'Oviedo l'any 1312 de la molinera de Cayés a un veí d'aquesta ciutat amb els mateixos objectius.¹⁵⁵

Així doncs, si bé la propietat dels molins hidràulics és en mans de la noblesa laica i eclesiàstica, els altres estaments també poden accedir-hi.

Fins i tot, segons com trobem instal·lacions molineres entre els béns que formen part del patrimoni d'un curat o d'una capellania,¹⁵⁶ fet que demostra les possibilitats del baix clero com a posseïdor (o propietari) de molins hidràulics.

151. A. C. FLORIANO, *El monasterio de Cornellana*, doc. núm. XII, ps. 38-39.

152. AHN (Madrid), Clero, Belmonte: 1576/10.

153. *Ibid.*

154. J. GONZÁLEZ, *op. cit.*, doc. núm. 461, ps. 573-574.

155. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, doc. núm. 616, p. 214; J. I. RUIZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, apèndix documental, doc. núm. 13, ps. 191-192.

156. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, doc. núm. 442, p. 156.

L'explotació: l'arrendament

Tampoc sobre aquest aspecte de la problemàtica que planteja el molí hidràulic a Astúries no en tenim informació fins al segle XIII.

Durant les dècades centrals d'aquest segle és quan comencen a aparèixer les primeres notícies d'arrendaments de molins, i tampoc aquest fet no és degut al simple atzar.

El fet que l'arrendament sigui la destinació més general dels molins hidràulics és degut a la recerca de la màxima rendibilitat que se li va donar a partir del segle XII.¹⁵⁷

L'any 1263 el monestir cistercenc de Belmonte va arrendar, entre altres béns situats a Boinas, a Segega i a Ondes, una terra anomenada Ordiera (d'*ordeum*, ordi) i un molí.¹⁵⁸

L'any 1267 es va dur a terme el primer arrendament per part del bisbe i del capítol de la catedral d'Oviedo de la molinera de Cayés (al costat del riu Nora) per un termini de dos anys i amb una renda de tres *modios* de blat.¹⁵⁹

Aquesta forma d'explotació es va introduir ràpidament a tot un sistema de rendibilització d'inversions, els beneficis de les quals constituïen un ingrés regular i permanent destinat a pagar les despeses d'aquestes construccions i a crear altres empreses constructores.

L'any 1271 un tal Martín Domínguez de Parterrió va fundar un aniversari gràcies a un maravedís que procedia de la renda del molí de Carrocedo (Cangas de Onís).¹⁶⁰

A les clàusules que contenen el llegat al capítol de la catedral d'Oviedo fet pel canonge Gonzalo Rodríguez (que apareix a la documentació conforme va dur a terme alguns negocis a principis del segle XIV),¹⁶¹ es disposen clàusules semblants en relació amb els molins de Pumedá (Las Regueras).¹⁶²

Quan, l'any 1278, el capellà de San Claudio (Oviedo) sots-arrenda la capella durant tres anys al clergue Pero Alfonso, entre els béns que integren el patrimoni es mencionen els molins de Pedreo (Oviedo). El primer cedeix al segon una quarta part de les rendes, així com tots els altres béns.¹⁶³

Finalment, quan l'any 1312 el bisbe i el capítol de la catedral d'Oviedo concedeixen per segona vegada la molinera de Cayés per a la construcció d'un edifici que contingui tres molins, estableixen una renda anual de tres *modios* d'*escanda* a pagar conjuntament pels uns i pels altres i destinada a qui substituïu durant el mes d'octubre el capítol, perquè l'espai on s'havia de construir l'edifici corresponia a aquest concepte.¹⁶⁴

157. Robert FOSSIER, *Paysans d'Occident* (París 1984), p. 151.

158. AHN (Madrid), Clero, Belmonte: 1576/12.

159. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, doc. núm. 410, p. 146.

160. Luis FERNÁNDEZ MARTÍN, *Registro de escrituras del monasterio de San Salvador de Celorio (1070-1567)*, «Boletín del Instituto de Estudios Asturianos», 78 (gener-abril de 1973), doc. núm. 204, p. 81.

161. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, docs. núms. 620 i 621, p. 216.

162. F. J. FERNÁNDEZ CONDE, *La clerecía...*, apèndix documental, doc. núm. XIX, p. 162.

163. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, doc. núm. 442, p. 156.

164. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Catálogo...*, doc. núm. 616, p. 214; J. I. RUIZ DE LA PEÑA, *op. cit.*, apèndix documental, doc. núm. 13, p. 191.

Conclusions

L'anàlisi de la problemàtica dels molins hidràulics a Astúries ens ha permès d'estudiar la complexa realitat històrica pròpia d'una societat regional i veure alguns trets fonamentals de la seva evolució al llarg del temps.

Evidentment, es tracta d'un fenomen tècnic, però la tècnica en estat «pur» no existeix, sinó que es troba estretament relacionada, d'una banda, amb la producció i l'organització del treball i, de l'altra, amb l'estructura de la societat i les seves transformacions.

Des del primer d'aquests punts de vista, el molí hidràulic s'inscriu en un context més ampli i constitueix una manifestació molt important si tenim en compte que els canvis en el procés de moldre gra enmig dels intents per introduir, adaptar i difondre la cerealicultura en un medi com el d'Astúries és difícil perquè les condicions naturals no li són propícies.

En aquest procés trobem una primera etapa representada per la mola circular moguda a mà, la difusió de la qual comença al segle IV a.C., i es generalitza durant la romanització al costat d'unes formes d'organització econòmiques molt primitives basades en la recollecció, i al costat d'unes altres més evolucionades procedents de l'exterior i basades en l'agricultura cerealista.

Pel que fa als molins hidràulics, la seva difusió constitueix un fenomen típicament medieval (com va dir Marc Bloch),¹⁶⁵ tant si es va produir entre els segles IV i VII com si ho va fer durant els segles IX i X impulsada per un procés de mossarabització. En podem trobar empremtes a la vall del Duero i també a la Serralada Cantàbrica, així com en el context de l'aculturació que experimenten aleshores les societats del nord peninsular (com ha vist García de Cortázar).¹⁶⁶

En tot cas, la seva presència a la regió és cada cop més freqüent entre els segles X i XIV. Observem dos moments entre aquests segles que són particularment importants i que coincideixen amb una intensificació de l'agrariació del territori: a mitjan segle XI fins mitjan XII, i a la segona meitat del XIII i principis del XIV.

Aquesta difusió, però, té uns límits molt clars imposats pel medi i la societat: el paper més relatiu que té el molí hidràulic comparat amb el de les terres situades al sud de la Serralada Cantàbrica, potser en part com a conseqüència del predomini dels blats vestits, l'escàs desenvolupament tècnic de l'*aceña* moguda per una roda vertical, la generalització de la roda horitzontal, més rudimentària, el nivell econòmic i una vida material menys avançada.¹⁶⁷

En aquest procés, tots els sectors de la societat asturiana hi van tenir el seu paper i cap no en va ser exclòs, ni a nivell de construcció, ni de propietat, considerablement difosa i fraccionada.

Això no significa que no hi hagués hagut un procés de concentració creixent

165. Marc BLOCH, *op. cit.*, p. 83.

166. José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR Y RUIZ DE AGUIRRE, Carmen DÍEZ HERRERA, *La formación de la sociedad hispano-cristiana del Cantábrico al Ebro en los siglos VIII al XI* (Santander 1982), p. 22.

167. Marc BLOCH, *op. cit.*, p. 82.

de la propietat, o sigui, una senyorialització del molí hidràulic, el moment culminant de la qual és entre mitjan segle XI i mitjan XII.

Durant el segle XIII, doncs, i als primers decennis del XIV, el molí hidràulic s'inscriu en un conjunt de condicions que configuren una conjuntura nova, com la recerca creixent de rendibilitat i el paper que comencen a desenvolupar els habitants de les ciutats com a propietaris, constructors i explotadors.